

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλιευτικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΥΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗΡΗ, Η ώρα της ανταλλαγής: Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ, Από τη Βθβνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλοι» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομάδων Ενδύλων Καταδικασμένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερηνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σαγιάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούζικης, Μεγάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβραάμ, Κατερίνα Γαβρίλα, Δημήτρης Γαβρής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ Η ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (1821-1906)

ΣΩΤΗΡΟΥΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.37410](https://doi.org/10.12681/mnimon.37410)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Σ. (2024). ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ Η ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (1821-1906). *Μνήμων*, 39, 87–111. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37410>

ΣΩΤΗΡΟΥΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ Η ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ
ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (1821-1906)

Εισαγωγή

«Η επιτροπή του Ιερού Αγώνος περαίνουσα το [...] έργον της εκκαθαρίσεως και εξελέγξεως των επί του Αγώνος υπέρ της Παλιγγενεσίας του Έθνους ηθικών και υλικών απαιτήσεων των αγωνισαμένων τότε ανδρών υποβάλλει [...] το αποτέλεσμα των εργασιών της [...] ανταποκριθείσα εις τας προσδοκίας του Έθνους και τας ευχάς της Κυβερνήσεως. Δυσχερές ήτο το έργον της επιτροπής όχι μόνον ένεκεν της αποστάσεως της εποχής του Αγώνος [...] αλλά και ένεκα της αντικαταστάσεως απειράκις των μελών της επιτροπής υπό νεωτέρων εκλειπόντων οσημέραι των αρχαιοτέρων [...]. Εις ταύτα δε προσετέθη έτι πρόσκομμα η σύστασις κατά καιρούς διαφόρων Επιτροπών [...] καθόσον μάλιστα ουδέν οριστικόν αποτέλεσμα πρακτικώς επήλθεν [...]. Εις την εργασίαν μας μόνον οδηγόν είχομεν την καθαράν ιδέαν της δικαίας ανταμοιβής του Αγώνος, διότι εις τα έθνη η ιδέα του ότι αι θυσίαι λαμβάνονται υπ' όψιν και αμείβονται περιθάλλει και ζωογονεί το εθνικόν αίσθημα και την προς την πατρίδα αγάπην και ενθαρρύνει τους μεταγενεστέρους εις μίμησιν των πατέρων των».¹ Αυτά τόνισε, μεταξύ άλλων, η «επί των εκδουλεύσεων και θυσιών του Ιερού Αγώνος» Επιτροπή, στον πρόλογο της μακροσκελούς απολογιστικής-εισηγητικής έκθεσης, την οποία υπέβαλε στην κυβέρνηση το 1877. Κατά τις δωδεκαετείς εργασίες του σώματος, εξετάστηκαν οι εκδουλεύσεις, οι θυσίες και οι απαιτήσεις δεκάδων χιλιάδων ατόμων και οικογενειών, με πολεμική, οικονομική και πολιτική συμβολή στον Αγώνα.

Από την έλευση του Καποδίστρια έως το τέλος της οθωνικής περιό-

---

1. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Επιτροπής Ιερού Αγώνος* (στο εξής *ΠΣΕΙΑ*), τ. 11, σ. 83-84 («Έκθεσις του πέρατος των εργασιών της Επιτροπής του Αγώνος»). Οι 11 τόμοι των πρακτικών της Επιτροπής απόκεινται στην ΕΒΕ/ΑΑ.

δου, η εξακρίβωση των δικαιωμάτων των αγωνιστών του 1821 και η υποβολή προτάσεων για την αποκατάστασή τους αποτέλεσαν το αντικείμενο πολυάριθμων και ποικίλων επιτροπών.² Ποιοι ήταν οι στόχοι των επιτροπών αυτών, ποιο το πλαίσιο λειτουργίας τους και ποια τα αποτελέσματα των εργασιών τους; Τα πορίσματα του 1877 αποτέλεσαν όντως οδηγό για την προσδοκώμενη «δικαίαν ανταμοιβήν»; Πώς αποτυπώθηκε θεσμικά η κρατική πολιτική έναντι των αγωνιστών και με ποιους τρόπους εφαρμόστηκαν τα σχετικά ψηφίσματα, τα διατάγματα και οι νόμοι;

Στο παρόν άρθρο θα σκιαγραφηθεί καταρχάς το νομοθετικό πλαίσιο, στο οποίο εδράστηκε η αποκατάσταση των αγωνιστών.³ Ακολούθως, θα αναδειχθούν τρία χαρακτηριστικά «επεισόδια» της διαδικασίας: η θέσπιση του αριστείου του Αγώνος (1834) και η εξέλιξη των απονομών του έως τον Δεκέμβριο του 1836, οι περί αγωνιστών αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης του 1843-1844 και η εφαρμογή τους, και, τέλος, το έργο της «επί των εκδουλεύσεων και θυσιών του Ιερού Αγώνος» Επιτροπής (1865-1877).

Πέρα από τη σχετική ογκώδη νομοθετική παραγωγή, μελετήθηκαν και αξιοποιήθηκαν το Αρχείο Αγωνιστών της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος [ΕΒΕ/ΑΑ: 1865-1877], το Αρχείο Αριστείων των Γενικών Αρχείων του Κράτους [ΓΑΚΑ: 1833-1865], το Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων [ΑΒΕ, αταξινόμητες αναφορές: 1866-1914] και ο εγχώριος Τύπος (1825-1877).⁴

2. *De facto* και *de jure* αγωνιστές ήταν: α) οι αυτόχθονες, ετερόχθονες και φιλέλληνας στρατιωτικοί και ναυτικοί, β) όσοι είχαν συμβάλει στην Επανάσταση πολιτικά, οικονομικά ή πνευματικά και γ) οι πολεμοπαθείς, δηλαδή οι χήρες, τα ορφανά, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες.

3. Για τις πολιτικές ανταμοιβές των αγωνιστών κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια βλ. Σωτηρούλα Βασιλείου, *Ανταμοιβές των Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, 1828-1844*, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2021. Ειδικά για τη στρατιωτική αποκατάσταση και τις διαδρομές των παλληκαριών βλ. Δημήτρης Μαλέσης, «*ν' ανάψη η επανάστασις*»: *Μεγάλη ιδέα και στρατός τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ασίνη, 2018, σ. 61-176· Ιωάννης Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς: η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2005. Ο Σάκης Γκέκας (Απόμαχοι. *Οι αγωνιστές της Επανάστασης του 1821 στο οθωμανικό κράτος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2021) εστιάζει στις τύχες και των πολεμοπαθών/πολεμοπλήκτων. Για τον λόγο των αγωνιστών και των σχετικών με αυτούς ζητημάτων στον Τύπο βλ. Ελισσάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση*, Αθήνα, Ασίνη, 2019.

4. Για το ΓΑΚΑ αξιοποιήθηκε η ψηφιακή βάση @ρχειομνήμων: <http://arxeio.mnimon.gak.gr>.

Η αποκατάσταση των αγωνιστών, από την έναρξη της Επανάστασης έως την έλευση του Όθωνα

Το 1821 οι συντάκτες των επαναστατικών προκηρύξεων συνόδευσαν τα καλέσματα τους σε πόλεμο και θυσίες με αναφορές στην επιβράβευση των «γνησίων τέκνων της πατρίδος».⁵ Ακολούθως, οι συντάκτες των τοπικών πολιτευμάτων της Σάμου, της Στερεάς Ελλάδας, της Πελοποννήσου και της Κρήτης αφιέρωσαν ειδικές διατάξεις στις ανταμοιβές των αγωνιστών.⁶

Το 1822, στο «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» (Επιδαυρος) τονίστηκε πως με το πέρας του Αγώνα το κράτος έπρεπε να προσφέρει βραβεία έναντι των «αποδοδειγμένων εκδουλεύσεων», να ανταμείψει τους «προφανώς δυστυχήσαντας» και να περιθάλψει τις χήρες και τα ορφανά των πεσόντων.⁷ Το 1823, στο Άστρος, επαναλήφθηκαν οι δεσμεύσεις της Επιδαύρου. Επιπλέον, αναγνωρίζοντας την αξία της προσφοράς της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών, η κυβέρνηση ανέλαβε τη διευθέτηση των αποζημιώσεών τους.⁸

Τον Μάιο του 1827, στο «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» αναδιατυπώθηκαν οι δεσμεύσεις της Επιδαύρου και του Άστρους αναφορικά με τις ανταμοιβές, τις αποζημιώσεις και την περίθαλψη των μαχητών, των πιστωτών και των αναξιοπαθούντων. Συνάμα, η ισονομία και η πρόσβαση στα υπουργήματα ορίστηκαν ως κοινά δικαιώματα των ελλήνων πολιτών της «αδιαίρετου ελληνικής επικρατείας». Επίσης –βάσει ειδικού ψηφίσματος της Γ' Εθνοσυνέλευσης– διευκρινίστηκε πως όλοι οι αγωνιστές και οι πολεμόπληκτοι της επικράτειας έπρεπε να αποζημιωθούν.⁹

Στο μεταξύ, κατά τη διάρκεια του Αγώνα δημιουργούνταν τα γραπτά

---

5. Ιωάννης Μελετόπουλος, Ιωάννης Μαζαράκης-Αιμιάν (επιμ.), *Μονόφυλλα του Αγώνος, Προκηρύξεις – Θεσπίσματα – Διατάγματα 1821-1827*, τ. Α', Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1973, αρ. Α3-Α6, Α9, Β2.

6. Νικόλαος Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων, ων προτάσσονται αι βιογραφίαι των Λογοθέτου Ανκούργου και Κωνσταντίνου Λαχανά*, εκ του Ηγεμονικού Τυπογραφείου, Σάμος 1899, σ. 34-40· Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α', εκ της του Ηλία Χριστοφίδου Τυπογραφίας *Η Αγαθή Τύχη*, Πειραιάς 1839, σ. 24, 27-28, 41-44, 50, 54-55, 65, 70-71, 118-121· τ. Γ', εκ της του Ηλία Χριστοφίδου Τυπογραφίας *Η Αγαθή Τύχη*, Πειραιάς 1839, σ. 115, 119-120.

7. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* (στο εξής *ΑΕΠ*), τ. 3, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1971, σ. 21-35.

8. Στο ίδιο, σ. 87-103.

9. Στο ίδιο, σ. 575, 651-662.

τεκμήρια που θα εξασφάλιζαν τη μετεπαναστατική αποκατάσταση: διπλώματα αξιωματικών, κατάλογοι στρατιωτών, αποδεικτικά εκδουλεύσεων, συστατικές επιστολές, ομολογίες και αιτήσεις για εξοφλήσεις, αποζημιώσεις, επιδόματα και συντάξεις.¹⁰

Ως κυβερνήτης ο Ιωάννης Καποδίστριας πάσχισε να συστήσει κράτος και να βρει λύσεις στα ζητήματα της περίθαλψης, του βιοπορισμού, της αξιοποίησης, της ικανοποίησης των φιλοδοξιών αλλά και του ελέγχου του ανθρώπινου δυναμικού. Χιλιάδες πολεμιστές απάρτισαν τις Χιλιαρχίες, τα Ελαφρά Τάγματα, το Ταξιαρχικό Σώμα και το Τυπικό Τάγμα, ενώ εκατοντάδες εγγράμματοι αγωνιστές έγιναν δημόσιοι λειτουργοί.¹¹ Το 1829, με τα ψηφίσματα του Άργους θεσπίστηκε ένα μακροπρόθεσμο πρόγραμμα αποκατάστασης και ακολούθως επιχειρήθηκε η έναρξη της εφαρμογής του.¹² Όμως οι ανάλογες των δυνατοτήτων προτάσεις αποζημίωσης ήταν κατώτερες των απαιτήσεων και των θυσιών των ηγετικών ομάδων της Επανάστασης, δυσαναλογία η οποία ενίσχυε την αντιπολίτευση. Η αντιπαράθεση, την οποία όξυνε ο καποδιστριακός δεσποτισμός, κατέληξε στη δολοφονία του κυβερνήτη.

Μήτρα καταστροφών και συνάμα νέων εκδουλεύσεων, χρεών και απαιτήσεων για νέες ανταμοιβές, η συνακόλουθη δεκαπεντάμηνη Αναρχία έβλαψε την υπόθεση της αποκατάστασης πολλαπλά. Στο μεταξύ, η αναγνωρισμένη μόνο από τους καποδιστριακούς Εθνοσυνέλευση της Πρόνοιας επανέλαβε, με στοχευμένες προσθήκες (προικοδότηση Σουλιωτών και τιμές και αποζημιώσεις για τον Καποδίστρια και τους απογόνους τους αντίστοιχα), τις περί ανταμοιβών δεσμεύσεις της Επιδαύρου, του Άστρους, της Τροιζήνας και του Άργους.¹³

10. Βλ. τέτοιου είδους έγγραφα στα ΓΑΚ, στα αρχεία του Υπουργείου Πολέμου (1822-1827), του Εκτελεστικού (1822-1826) και της Διοικητικής Επιτροπής (1826-1827). Βλ. και *ΑΕΠ*, τ. 18, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 1-57.

11. Για τη στρατιωτική αποκατάσταση βλ. αναλυτικά Στέφανος Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Εστία, 1986, σ. 57-165, 181-197.

12. *ΑΕΠ*, τ. 4, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1973, σ. 159-161, 168-173, 181-183.

13. Για την καποδιστριακή πολιτική αποκατάστασης και τα όσα έλαβαν χώρα κατά την περίοδο της Αναρχίας βλ. Σ. Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 52-88, όπου και οι σχετικές πηγές και η βιβλιογραφία. Ειδικά για τη διάσταση ανάμεσα στις διεκδικήσεις των Υδραίων και τις κυβερνητικές προτάσεις βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Ο στόλος της Ύδρας στην Επανάσταση του 1821. Δαπάνες και αποζημιώσεις*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα αρ. 19 του περιοδικού *Μνήμων*, Αθήνα 2022, σ. 53-110.

Η αποκατάσταση των παλαιών αγωνιστών στο ελληνικό βασίλειο: οι θεσμοί και τα μέσα

Με την ανάληψη της εξουσίας από τους Βαυαρούς, δρομολογήθηκε η αποκατάσταση των Ελλήνων του Αγώνα, αναλόγως της προσφοράς, της επιρροής, της κατάρτισης, των παθών, των αναγκών και της νομιμοφροσύνης τους. Τον Μάρτιο του 1833, τα εναπομείναντα τακτικά και άτακτα στρατεύματα διαλύθηκαν και επιτροπές νομιμοφρόνων αξιωματικών του Αγώνα επωμίστηκαν την αξιολόγηση –σε συνεργασία με τις γραμματείες– των εκδουλεύσεων των άνεργων πια πολεμιστών. Τον Απρίλιο, ανατέθηκε σε ειδική επιτροπή η εξέταση των εκδουλεύσεων των αξιωματικών του ναυτικού.¹⁴

Βάσει των αξιολογήσεων και υπό το βάρος των ληστρικών κινήματων, έως τα τέλη του 1837 χιλιάδες πρώην πολεμιστές διορίστηκαν στη Χωροφυλακή, στα Ελαφρά Τάγματα, στη Φάλαγγα, στη συνοριακή Εθνοφυλακή και στο Πολεμικό Ναυτικό. Αρκετοί αξιόμαχοι και ευπειθείς αγωνιστές διορίστηκαν στα Φρουραρχεία, στο Πεζικό της Γραμμής, στο Ιππικό, στο Πυροβολικό και στο Μηχανικό, και μερικές δεκάδες μη μάχιμοι παλαιοί στρατιωτικοί και ναυτικοί απάρτισαν τους λόχους των Απομάχων και των Πρεσβυτών. Επιφανείς αγωνιστές και οι γιοι τους έγιναν υπασπιστές του Όθωνα ενώ από το 1838 επώνυμες σύζυγοι και θυγατέρες διορίζονταν Επίτιμες Κυρίες και Κυρίες της Τιμής της βασίλισσας Αμαλίας.¹⁵

Οι εγγράμματοι αγωνιστές είχαν προτεραιότητα στην επάνδρωση των τελωνείων, των ταχυδρομείων, των δασονομείων και των υγειονομείων. Παράλληλα, παλαιοί πολιτικοί στελέχωσαν τις γραμματείες, το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ), τον διοικητικό μηχανισμό, την τοπική αυτοδιοίκηση και το προξενικό δίκτυο.¹⁶

14. ΦΕΚ 5/8.(20.)3.1833 (διοργανισμός Στρατιωτικού)· ΦΕΚ 6/8.(20.)3.1833 και ΦΕΚ 10/26.3.(7.4.)1833 (διάλυση ατάκτων και επιβολή τάξης)· ΦΕΚ 9/22.3.(3.4.)1833 και ΦΕΚ 16/28.4.(10.5.)1833 (εκδουλεύσεις στρατιωτικών και ναυτικών).

15. ΦΕΚ 21/3.(15.)6.1833 (Χωροφυλακή)· ΦΕΚ 24/5.(17.)8.1833 (Ναυτικό Διευθυντήριο)· ΦΕΚ 31/4.(16.)10.1833 (Απόμαχοι)· ΦΕΚ 29/17.(29.)8.1834 (Πρεσβύτες)· ΦΕΚ 6/18.9.1835 και ΦΕΚ 12/11.10.1835 (Φάλαγγα)· ΦΕΚ 7/18.9.1835 (άτακτοι αξιωματικοί)· ΦΕΚ 11/8.10.1835 και ΦΕΚ 24/30.5.1836 (αξιωματικοί Ναυτικού)· ΦΕΚ 5/17.2.1836 (συνοριακή Εθνοφυλακή)· ΦΕΚ 36/22.7.1836 (στρατιωτικός ανασχηματισμός). Για τους διορισμούς, ονομαστικά, βλ. τις δημοσιευμένες Διαταγές του Στρατού: ΦΕΚ 19/26.5.(7.6.)1834· ΦΕΚ 2/23-1.(4.2.)1835· ΦΕΚ 26/10.6.1836· ΦΕΚ 20/30.5.1837· ΦΕΚ 3/1.2.1838· ΦΕΚ 4/27.2.1839. Για τις κυρίες βλ. Σωτηρία Αλιμπέρτη, *Αμαλία. Η Βασίλισσα της Ελλάδος*, Τύποις Ν. Ταρουσσοπούλου, Αθήνα 1896, σ. 31-36.

16. ΦΕΚ 13/10.(22.)4.1833 (γραμματείες)· ΦΕΚ 12/6.(18.)4.1833 και ΦΕΚ

Στους ενδεείς απομάχους και τις χήρες προσφέρονταν πατριωτικές συντάξεις και περιθάλψεις, 6-15 δραχμές συνήθως. Μεγαλύτερες συντάξεις χορηγούνταν σε πολύτεχνες χήρες επώνυμων ηρώων, απόστρατους τακτικούς και νησιώτες με μεγάλες οικονομικές θυσίες και ανάγκες.¹⁷

Για τους απογόνους των αγωνιστών προβλέφθηκαν υποτροφίες και έγχειρες κυρίως προικίσεις, έναντι των οικογενειακών θυσιών.¹⁸ Κλήροι προσφέρονταν και στους παλαιούς πολεμιστές, τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Η αξία της γης, η τοποθεσία και ο τρόπος παραχώρησης (δωρεάν ή αγορά με κρατική δανειοδότηση) εξαρτιόνταν από τις εκδουλεύσεις και την καταγωγή των δικαιούχων.¹⁹

Η Φάλαγγα, η συνοριακή Εθνοφυλακή, οι λόχοι των Απομάχων και των Πρεσβυτών και το ΣτΕ δημιουργήθηκαν με πρωταρχικό σκοπό την αποκατάσταση των πολιτικών και των στρατιωτικών του Αγώνα. Ευλόγως η πορεία αυτών των θεσμών ακολούθησε ουσιαστικά την πορεία των ανδρών τους. Προφανώς δεν ίσχυε το ίδιο για τους υπόλοιπους θεσμούς που αναφέρθηκαν. Ωστόσο, ειδικά βασιλικά διατάγματα και διατάξεις, ο δημόσιος και ιδιωτικός λόγος και η επάνδρωση συνηγορούν στην πολυδιάστατη σύνδεση της λειτουργίας τους με την απότιση τιμής και τον βιοπορισμό των αγωνιστών αλλά και τον προσεταιρισμό τους.²⁰

28/21.6.1836 (διοικητικός μηχανισμός)· *ΦΕΚ* 8, 18.9.1835 και *ΦΕΚ* 14/19.10.1835 (ΣτΕ)· *ΦΕΚ* 8/3.3.1836 και *ΦΕΚ* 73/8.12.1836 (ταχυδρομεία)· *ΦΕΚ* 52/1.10.1836 (δασονομεία)· *ΦΕΚ* 55/9.10.1836 (διορισμοί). Για την κρατική στελέχωση στις αρχές του 1837 βλ. Α. Ι. Κλάδος, *Εφημερίς του Βασιλείου της Ελλάδος, διά το έτος 1837*, εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας και Λιθογραφίας, Αθήνα 1837, σ. 106-108, 112-122, 141-148, 179-181, 202-287.

17. *ΦΕΚ* 9/2.10.1835· *ΦΕΚ* 7/25.3.1842. Σ. Γκέκας, *ό.π.*, σ. 71-106.

18. *ΦΕΚ* 6/4.(16.)2.1834 (υποτροφίες θηλέων)· *ΦΕΚ* 29/17.(29.)8.1834 (παράρτημα: υποτροφίες αρρένων)· *ΦΕΚ* 23/19.(31.)5.1835 (Πηελόπη Καραϊσκάκη)· *ΦΕΚ* 40/3.11.1838 (θυγατέρες Μπότσαρη)· *ΦΕΚ* 11/20.5.1842, *ΦΕΚ* 9/25.3.1843 και *ΦΕΚ* 16/20.5.1843 (θυγατέρες πεσόντων και παθόντων)· *ΦΕΚ* 20/26.8.1842 (Αικατερίνη Ζαΐμη).

19. *ΦΕΚ* 22, 16/28.6.1834 (αδιόριστοι στρατιωτικοί και ναυτικοί)· *ΦΕΚ* 34/14.(26.)9.1834 (Χωροφυλακή)· *ΦΕΚ* 5/27.2.(11.3.)1835, *ΦΕΚ* 26/10.6.1836 και *ΦΕΚ* 25/25.10.1842 (Χιώτες)· *ΦΕΚ* 2/19.6.1835 (οικογένειες)· *ΦΕΚ* 33/11.7.1836 (Ψαριανοί)· *ΦΕΚ* 9/6.3.1837 (Σπαρτιάτες)· *ΦΕΚ* 1/1.1.1838, *ΦΕΚ* 18/20.5.1838 και *ΦΕΚ* 23/21.7.1843 (Φάλαγγα)· *ΦΕΚ* 3/30.1.1842 (Αντώνιος Κριεζής)· *ΦΕΚ* 7/25.3.1842 (ναυτικοί)· *ΦΕΚ* 5/26.2.1843 (Κρήτες).

20. Εφημ. *Αθηρά*, αρ. 104, 19.4.1833· αρ. 105, 22.4.1833· αρ. 107, 29.4.1833. Εφημ. *Ο Σωτήρ*, αρ. 71, 11/23.10.1834· αρ. 74, 21.10/2.11.1834· αρ. 1, 13/25.1.1835. Εφημ. *Η Αναγεννηθείσα Ελλάς*, αρ. 1, 10/22.6.1836· αρ. 21, 23.8/3.9.1836· αρ. 22, 26.8/7.9.1836. Εφημ. *Αιών*, αρ. 433, 21.4.1843· αρ. 446, 9.6.1843· αρ. 458, 31.7.1843.

Σε κάθε περίπτωση, το διάστημα της παραμονής των προσώπων σε δημόσιες θέσεις και της καταβολής χορηγήσεων εξαρτιόταν από τα Ανάκτορα. Από αυτά, επίσης, εξαρτιόταν και η εφαρμογή των προτάσεων των επιτροπών, οι οποίες, ανεξαρτήτως ειδικού αντικειμένου, δεν ήταν κάτι περισσότερο από γνωμοδοτικά όργανα. Παρά ταύτα, τόσο οι κυβερνώντες όσο και οι αιτούντες έφεγαν τις επιτροπές για τυχόν αδικίες, κωλυσιεργίες και παρατυπίες. Επρόκειτο για μια αμφίπλευρα βολική μετάθεση ευθυνών, αφού τα Ανάκτορα έμεναν στο απυρόβλητο και σε περίπτωση διορθωτικών παρεμβάσεων έδρεπαν την ευγνωμοσύνη, ενώ οι δυσαρεστημένοι διατηρούσαν την ελπίδα της δικαίωσης (κατόπιν επαναξιολόγησης από άλλα πρόσωπα ή όργανα).

Κατά το γράμμα των νόμων και των βασιλικών διαταγμάτων, απαραίτητες προϋποθέσεις για την αποκατάσταση των αγωνιστών στο ελληνικό βασίλειο ήταν η άμεμπτος διαγωγή, η επίδειξη πιστοποιητικών δράσης, θυσιών και απωλειών, και η ελληνική ιθαγένεια.²¹ Πέραν τούτων, για τις συντάξεις, τις περιθάλψεις και την παραχώρηση γαιών απαιτείτο η προσκόμιση πιστοποιητικών περιουσιακής κατάστασης και πενίας. Προϊόντος του χρόνου, στα ισχυρά—έως απαραίτητα—προσόντα προστέθηκαν και οι μετεπαναστατικές υπηρεσίες υπέρ του Θρόνου.

Τα άθλα, οι οικονομικές συνδρομές και οι τραυματισμοί έπρεπε να πιστοποιούνται με σχετικά διπλώματα και αποδείξεις της επαναστατικής Κεντρικής Διοίκησης ή με πιστοποιημένα αντίγραφα. Ωστόσο, σε περίπτωση απώλειας ή άλλης αιτιολογημένης ανυπαρξίας των εγγράφων, αυτά μπορούσαν να αναπληρωθούν από άλλα, παλαιά ή νέα πιστοποιητικά, συστατικές επιστολές ή μαρτυρίες συναγωνιστών εγνωσμένου κύρους.

Το αριστείο του Αγώνος ως κάτοπτρο των πολιτικών ανταμοιβής

Κάτοπτρο των διαδικασιών ανταμοιβής των παλαιών αγωνιστών αποτελεί η θέσπιση του αριστείου του Αγώνος. Το συμβολικό φορτίο του αριστείου, οι αποδέκτες, τα συνοδευτικά προνόμια, η σύμπτωση των τομών στην απονομή με ευρύτερες μεταβολές, η συμπερίληψη στις αιτήσεις αιτημάτων για άλλες παροχές και η πληρότητα του σχετικού αρχείου το καθιστούν σημαντική πηγή μελέτης.

Οι καταβολές της θέσπισης αυτού του αριστείου βρίσκονται στα Συ-

---

21. Βάσει του Ν. «περί ελληνικής ιθαγένειας», *ΦΕΚ* 20/16.(28.).5.1835, Έλληνες ήταν οι αυτόχθονες, οι ήδη λαβόντες την ελληνική ιθαγένεια, οι φιλέλληνες με διετή έστω αγωνιστική δράση και οι μεταναστεύοντες στην Ελλάδα οθωμανοί υπήκοοι, εφόσον εξαιτίας των γεγονότων είχαν δεινοπαθήσει.

ντάγματα της Επιδάουρου και του Άστρους, όπου είχε προαναγγελθεί η σύσταση «παρασήμεων αντιβραβεύσεως».²² Θεσπίστηκε τον Ιούνιο του 1834, ανήμερα των δέκατων ένατων γενεθλίων του Όθωνα, και προβλήθηκε ως βασιλικό δώρο προς τους παλαιούς αγωνιστές και νυν υπηκόους του βασιλιά και πολίτες του κράτους. Είχε προηγηθεί, ακριβώς έναν χρόνο νωρίτερα, η σύσταση του Τάγματος του Σωτήρος, τα παράσημα του οποίου ο βασιλιάς μπορούσε να απονέμει σε Έλληνες και ξένους που είχαν συμβάλει τα μέγιστα στον Αγώνα ή που διέπρεπαν μετεπαναστατικά σε διάφορους τομείς.²³ Δηλαδή το Τάγμα του Σωτήρος αφορούσε συγκεκριμένη μερίδα του κόσμου των αγωνιστών, χωρίς να αποτελεί αποκλειστικό προνόμιό της.

Δικαιούχοι των αργυρών, χάλκινων και σιδερένιων αριστείων ήταν, αναλόγως του αναγνωρισμένου βαθμού τους, όλοι οι αξιωματικοί, οι υπαξιωματικοί, οι στρατιώτες και οι ναύτες του Αγώνα. Αποκλείονταν οι βαρυνόμενοι με πλημμέλημα ή κακούργημα, ενώ σε περίπτωση καταδίκης ο αγωνιστής στερείτο τόσο το μετάλλιο όσο και τα υπόλοιπα σημαντικά συνοδευτικά προνόμια, δηλαδή την απαλλαγή από τις δημόσιες αγγαρείες, την ελεύθερη οπλοφορία, την προτεραιότητα στις δημοτικές εκλογές έναντι των πολιτών που πλήρωναν μεγαλύτερο φόρο, και τις τιμές κατά τις δημοτικές εορτές.²⁴

Τον Σεπτέμβριο του 1835 συστάθηκε η πρώτη ειδική επιτροπή αξιολόγησης με μέλη τους διορισμένους αξιωματικούς Πανούτσο Νοταρά, Ιωάννη Κώστα, Ιωάννη Κλίμακα και Karl Hofmann. Τον Οκτώβριο, στο καταστατικό βασιλικό διάταγμα της Φάλαγγας, σημειώθηκε πως οι φαλαγγίτες, ως αναγνωρισμένοι παλαιοί αξιωματικοί, θα λάμβαναν πρώτοι, με συνοπτικές διαδικασίες, το αργυρό αριστείο.²⁵

Τα μετάλλια των αριστειοφόρων είχαν τη μορφή δαφνοστεφούς σταυρού και έφεραν την επιγραφή «ΟΘΩΝ Α΄. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ» και «ΤΟΙΣ ΗΡΩΙΚΟΙΣ ΠΡΟΜΑΧΟΙΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ». Τα διπλώματα των χάλκινων και σιδερένιων μεταλλίων υπέγραφε ο αρμόδιος υπουργός (Στρατιωτικών, Ναυτικών, Εσωτερικών ή Εξωτερικών, αναλόγως της παλαιάς και της νέας ιδιότητας και επίσης του τύπου διαμονής)· τα διπλώματα των αργυρών μεταλλίων –τα οποία μάλιστα λιθογραφούνταν– υπέγραφαν ο αρμόδιος υπουργός και ο βασιλιάς. Επιπλέον, ο βασιλιάς καθόριζε τη σύνθεση της επιτροπής αριστείων όπως και τους όρους λειτουργίας της, ενώ μπορούσε να απονέμει και αριστεία τιμητικά.

22. *ΑΕΠ*, τ. 3, σ. 34, 97.

23. *ΑΕΠ*, τ. 4, σ. 181-183 (Ψήφισμα Η΄)· *ΦΕΚ* 19/20.5.(1.6.)1833.

24. *ΦΕΚ* 20/3.(15.)6.1834· *ΦΕΚ* 7/18.9.1835.

25. *ΦΕΚ* 9/2.10.1835· *ΦΕΚ* 12/11.10.1835.

Οι διανομές των μεταλλίων άρχισαν εσπευσμένα τον Φεβρουάριο του 1836, υπό το βάρος της εξέγερσης στην Αιτωλοακαρνανίας, της προϊούσας δημοσιονομικής επιδείνωσης και των προσπαθειών του αντιβασιλέα Joseph Ludwig von Armanberg για δημιουργία προσωπικού πελαταιακού δικτύου.²⁶ Παραλήπτες των πρώτων αργυρών μεταλλίων ήταν 210 αξιωματικοί της Φάλαγγας, 42 της Εθνοφυλακής και των Ελαφρών Ταγμάτων, 33 του Πεζικού της Γραμμής και του Ιππικού, 29 πολιτικοί του Αγώνα (οι 25 ήταν νησιώτες), 22 υπουργικά στελέχη, 21 αξιωματικοί της Χωροφυλακής, 19 αξιωματικοί των φρουραρχείων, 15 αρχιερείς, δέκα συνταγματάρχες νομοεπιθεωρητές, οκτώ στελέχη του Ναυτικού Διευθυντηρίου, επτά σύμβουλοι της Επικρατείας, πέντε άνδρες του Λόχου των Απομάχων, τέσσερις διαθέσιμοι παλαιοί αξιωματικοί, τρεις βασιλικοί υπασπιστές, τρεις φιλέλληνες στρατηγοί, τρεις πυροβολητές και δύο αξιωματικοί της Σχολής Ευελπίδων.²⁷

Λαμβανοντας προτεραιότητα στην απονομή του αργυρού αριστείου, οι 437 άνδρες προβλήθηκαν ως αξιομίμητοι ηγέτες του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και της στερέωσης του βασιλείου. Αξιοσημείωτη είναι και η διαγραφή τεσσάρων αξιωματικών από τους καταλόγους των πρώτων αριστειοφόρων και από τα σώματά τους, εξαιτίας του ρόλου τους στην εξέγερση. Ακολούθησαν και άλλες απονομές, με αποτέλεσμα να ξεπεράσουν οι αργυροί αριστειοφόροι έως τον Ιούνιο τους 1.400.²⁸

Οι απονομές χάλκινων αριστείων άρχισαν τον Μάιο του 1836. Δόθηκαν 1.500 μετάλλια και οι πρώτοι 561 παραλήπτες ήταν παλαιοί υπαξιωματικοί, διορισμένοι στη Χωροφυλακή, στο Πεζικό της Γραμμής, στην Εθνοφυλακή, στα Ελαφρά Τάγματα, στο Πυροβολικό και στον λόχο των Απομάχων.²⁹ Τον Νοέμβριο εστάλησαν και τα πρώτα 1.500 σιδερένια μετάλλια.³⁰

Οι αθρόες απονομές αριστείων είχαν ως επακόλουθο την πλήρη δραστηριοποίηση του σχετικού γραφειοκρατικού μηχανισμού. Κατά το δεύτερο μισό του 1835 και κυρίως το 1836, στις γραμματείες των Στρατιωτικών και των Ναυτικών έφτασαν εκατοντάδες κατάλογοι και χιλιάδες

---

26. Για τα Ακαρνανικά βλ. Νίκος Θεοτοκάς, Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 155-254, 287-308.

27. ΓΑΚΑ, φάκ. 2, έγγρ. 29-29ε', 45, 61, 63.

28. ΓΑΚΑ, φάκ. 2, έγγρ. 93-94, 99· φάκ. 5, έγγρ. 112, 163· φάκ. 6, έγγρ. 19-20, 43· φάκ. 7, έγγρ. 136-137, 325.

29. ΓΑΚΑ, φάκ. 3, έγγρ. 154· φάκ. 5, έγγρ. 26, 28-30, 103-104, 100-111· φάκ. 6, έγγρ. 80-82, 127-128, 199-200, 222-223· φάκ. 7, έγγρ. 74-75, 98-99, 141-142.

30. ΓΑΚΑ, φάκ. 7, έγγρ. 124-133, 174-181.

αιτήσεις και πιστοποιητικά διορισμένων παλαιών πολεμιστών, με αποστολείς τους επικεφαλής των σωμάτων και τις υπηρεσίες τους. Αφού παραλάμβαναν τους καταλόγους, οι γραμματείες διαβίβαζαν τις καταστάσεις στην επιτροπή αριστείων για εξέταση. Αιτήσεις υπέβαλλαν και πολίτες, ατομικά, μέσω των διοικητικών ή προξενικών αρχών.

Ενίοτε, πεπαιδευμένοι, κυρίως, αγωνιστές όλων των κατηγοριών απευθύνονταν για το αριστείο και στα Ανάκτορα. Επιστρατεύοντας την ευγλωττία τους, άλλα και πιστοποιητικά και αξιοποιώντας τις προσωπικές τους σχέσεις με τους ισχυρούς της εποχής, συνήθως ζητούσαν, μαζί με το παράσημο, γαίες, βαθμούς και διορισμούς σε γραμματείες, διοικήσεις και προξενεία, ώστε να συμβάλουν ενεργά στη στερέωση του Θρόνου και του κράτους. Συνήθως οι αιτήσεις αυτές παραπέμπονταν στις γραμματείες ή στην εξεταστική επιτροπή, κάποτε με υπόμνηση για ειδική μεταχείριση.

Σε κάθε περίπτωση μετά την αξιολόγηση η επιτροπή διαβίβαζε τα αποτελέσματα στην αρμόδια γραμματεία, που όφειλε να ενημερώσει μέσω των στρατιωτικών ή διοικητικών αρχών τον ενδιαφερόμενο αγωνιστή για την έκβαση της αίτησής του. Εφόσον αυτή ήταν θετική, η γραμματεία έπρεπε να διαβιβάσει το δίπλωμα, την ταινία και το μετάλλιο. Κάθε απόρριψη έπρεπε και αυτή να αιτιολογείται. Οι απορριφθέντες, αλλά και όσοι θεωρούσαν το απονεμηθέν παράσημο κατώτερο των εκδουλεύσεών τους, μπορούσαν να υποβάλουν αιτιολογημένη ένσταση μέσω της ίδιας οδού που ακολουθείτο και για τις αιτήσεις.

Οι αγωνιστές που λάμβαναν παράσημο, όφειλαν να απαντήσουν στην αρμόδια γραμματεία με αποδεικτικό παραλαβής. Όντας αναλφάβητοι οι περισσότεροι, περιορίζονταν σε μια λιτή, ενυπόγραφη βεβαίωση. Κάποιοι εγγράμματοι ή που είχαν γραμματειακή υποστήριξη, περιέγραφαν γλαφυρά την ευγνωμοσύνη, τον σεβασμό, την αγαλλίαση και τη συγκίνησή τους για την προσήκουσα ανταμοιβή των πολυπληθών εκδουλεύσεών τους. Ανταποδίδοντας την πατρική εύνοια και πρόνοια, δήλωναν πρόθυμοι για νέες θυσίες υπέρ της πατρίδος και του βασιλιά. Ακόμα, ορισμένοι δρᾶττονταν της ευκαιρίας για διατύπωση και άλλων αιτημάτων. Για τα μέλη των στρατιωτικών σωμάτων ακούσε βεβαίωση του σωματάρχη για την παραλαβή και παράδοση του παρασήμου.³¹

Η παραπάνω αλληλογραφία δεν ήταν ανέξοδη. Μάλιστα, τον Αύγουστο του 1836, στο κόστος του ταχυδρομείου (10-40 λεπτά) και ενδεχομένως του γραφέα προστέθηκε το τέλος χαρτοσήμου (25 λεπτά οι αναφορές, 1 δραχμή τα πιστοποιητικά). Έτσι, προς εξοικονόμηση χρημάτων

31. Βλ. αιτήσεις, βεβαιώσεις και ενστάσεις στα ΓΑΚΑ, φάκ. 2-3, 5-7, 9-11.

αλλά και για πρακτικούς λόγους παλαιοί συναγωνιστές και τώρα πολίτες του κράτους προέβαιναν σε ομαδικές αιτήσεις.³²

Οι φαλαγγίτες δεν ήταν οι μόνοι ένοπλοι που κατάφεραν να λάβουν το αριστείο άνευ γραφειοκρατίας. Δηλαδή, οι οπλαρχηγοί, στους οποίους ανατέθηκε η καταστολή της στάσης στην Αιτωλοακαρνανία (κυρίως ο Θεόδωρος Γρίβας) διένεμαν αυθαίρετα παράσημα σε άνδρες άνευ επαναστατικών εκδουλεύσεων, είτε ως στρατολογικό κίνητρο είτε ως επιβράβευση των τρεχουσών υπηρεσιών, ιδίως όταν η κρατική μισθοδοσία καθυστέρούσε.³³ Ευλόγως, τέτοιες παρασημοφορήσεις ήγειραν αντιδράσεις από αγωνιστές, οι αιτήσεις των οποίων απορρίπτονταν εξαιτίας της έλλειψης επίσημων διπλωμάτων, όμως αποτελούσαν συγχρόνως και επιχείρημα στον αγώνα τους για βράβευση βάσει άλλων τεκμηρίων.

Στις αρχές του 1837, ένα πολυσέλιδο βασιλικό διάταγμα δρομολόγησε το τέλος των εργασιών της επιτροπής αριστείων και τη συγκρότηση της επί των αργυρών αριστείων αναθεωρητικής επιτροπής. Καθήκον αυτής της νέας επιτροπής ήταν ο έλεγχος όλων των απονομών αργυρών αριστείων, μετά τη διαπίστωση σοβαρών καταχρήσεων, με κυριότερες την υπερπαραγωγή διπλωμάτων από τις εμφυλιακές κυβερνήσεις, την ευκολία έκδοσης νέων πιστοποιητικών για παλαιές εκδουλεύσεις και την παρείσφρηση στη Φάλαγγα ανδρών που δεν είχαν διατελέσει αξιωματικοί.³⁴

Λειτουργώντας κατ' οικονομίαν, έως τον Δεκέμβριο του 1837, η δεκαετραμελής αναθεωρητική επιτροπή επικύρωσε τις περισσότερες από τις 3.300 περίπου διενεργηθείσες και δρομολογημένες απονομές αργυρών αριστείων και προσέθεσε στους δικαιούχους και άλλους 185 αγωνιστές. Περίπου 750 άνδρες υποβιβάστηκαν από το αργυρό αριστείο στο χάλκινο ή το σιδερένιο, ενώ αφαιρέθηκε τελικά το παράσημο σε 43 περιπτώσεις που αρχικά είχε χορηγηθεί.³⁵

Το 1839 οι διαδικασίες χορήγησης αριστείων αναδιαμορφώθηκαν, ώστε να αντιμετωπιστεί το συνεχιζόμενο πρόβλημα των παρατυπιών και να επιταχυνθεί η διαδικασία της εξέτασης. Πέραν της συνεπέστερης τεκμηρίωσης και τυποποίησης των αιτήσεων, η συστηματοποίηση αυτή οδήγησε σε αύξηση της γραφειοκρατικής παραγωγής και ενίσχυση του ρόλου των πολιτικών έναντι των στρατιωτικών.³⁶

32. ΦΕΚ 27/18.6.1836· ΦΕΚ 42/15.8.1836· ΦΕΚ 67/22.11.1836.

33. Νικόλαος Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Βαγιονάκης, 1968, σ. 68, 104-108, 118, 138, 155, 183.

34. ΓΑΚΑ, φάκ. 9, έγγρ. 37.

35. ΓΑΚΑ, φάκ. 10, έγγρ. 89-92· φάκ. 11, έγγρ. 151-153, 276.

36. Εφημ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, αρ. 16, 9/21.3.1839 (εγκύκλιος αρ. 204). Για αιτήσεις και απονομές των ετών 1839-1843 βλ. ΓΑΚΑ, φάκ. 15-185.

Από το 1838 έως τον Αύγουστο του 1843 η απονομή αριστείων, ιδίως αργυρών, διενεργείτο με φειδώ. Κατά το διάστημα αυτό η ευρύτερη εφαρμογή μέτρων λιτότητας επηρέασε και τους θεσμούς αποκατάστασης των αγωνιστών. Αποκορύφωμα αποτέλεσε το εξάμηνο Μάρτιος-Αύγουστος 1843. Αντιμέτωπη, τότε, με τις προειδοποιήσεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας για παρέμβαση προς διασφάλιση της βιωσιμότητας του κράτους, η κυβέρνηση προέβη σε δραστικές περικοπές θέσεων, μισθών και παροχών. Αυτές, σε συνδυασμό με τον βασιλικό δεσποτισμό, τη διάψευση των εθνικών οραμάτων και τον οξυνόμενο αντιβαυαρισμό οδήγησαν στο Κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, στο οποίο πρωταγωνίστησαν επώνυμοι αγωνιστές. Γνωστοί πολιτικοί και στρατιωτικοί του Αγώνα πρωταγωνίστησαν και στην Εθνοσυνέλευση που ακολούθησε.³⁷

Από τους 312 φακέλους του Αρχείου Αριστείων, οι 106 (φάκ. 186-292) περιέχουν έγγραφα που αφορούν τους επόμενους 16 μήνες μετά το κίνημα. Ο όγκος αυτός μαρτυρεί την αυξημένη δραστηριότητα της εποχής και τις αθρόες απονομές. Σύμφωνα με την επίσημη θεώρηση, αυτή η «γενναιοδωρία» πήγασε από την επιθυμία δικαίωσης των θυμάτων της προηγούμενης πολιτικής («φειδούς»). Οι απονομές και ο δημόσιος και ιδιωτικός λόγος μαρτυρούν τη σύνδεση των παρασλήμων με τις προσδοκίες των αγωνιστών για συνολική αποκατάσταση, την αυξανόμενη κοινωνική ένταση, τον αγώνα των επώνυμων πολιτικών και στρατιωτικών για εκπροσώπηση στην Εθνοσυνέλευση και την πρώτη Βουλή, και, τέλος, την προβλεπόμενη από το Ψήφισμα Β' εξάρτηση των δημόσιων διορισμών από την αποδεδειγμένη επαναστατική δράση.

Συνοπτικά αναφέρουμε πως η παραγωγή χάλκινων και σιδερένιων μεταλλίων εντατικοποιήθηκε και οι διαδικασίες χορήγησης έγιναν πιο συνοπτικές. Αξιωματικοί και πολιτικοί έστειλαν πηχυαίους καταλόγους με προτεινόμενους για παρασημοφόρηση στο Υπουργείο των Στρατιωτικών και η απάντηση ερχόταν τάχιστα με παρτίδες παρασλήμων. Ευλόγως, τη μερίδα του λέοντος έλαβαν εκλεγμένοι πληρεξούσιοι και άλλοι παλαιοί αγωνιστές, οι οποίοι είχαν επιρροή στο νέο καθεστώς και καλές σχέσεις με αυτό.

37. Για τα περί περικοπών διατάγματα βλ. *ΦΕΚ* 11/8.4.1843 (δημόσιοι υπάλληλοι)· *ΦΕΚ* 13/23.4.1843 (συνταξιούχοι)· *ΦΕΚ* 21/29.6.1843 (Πεζικό, φρουραρχεία, Ιππικό)· *ΦΕΚ* 22/5.7.1843 (τελωνεία)· *ΦΕΚ* 23/21.7.1843 (ταχυδρομεία)· *ΦΕΚ* 19/23.6.1843 (δασονομεία)· *ΦΕΚ* 24/27.7.1843 (Πεζικό, δασονομεία)· *ΦΕΚ* 28/13.8.1843 (διοικήσεις)· *ΦΕΚ* 29/17.8.1843 (οικονομικοί υπάλληλοι)· εφημ. *Αιών*, αρ. 444, 2.6.1843 (πρέσβεις)· αρ. 445, 5.6.1843 (ΣτΕ). Για την πορεία προς την 3η Σεπτεμβρίου σε συνάρτηση με την εξέλιξη της αποκατάστασης και σχετική βιβλιογραφία βλ. Σ. Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 221-254.

Οι διανομές αργυρών αριστείων παρέμειναν σχετικά ελεγχόμενες, λόγω της απαιτούμενης βασιλικής έγκρισης, του κόστους παραγωγής (4,54 δραχμές) και κυρίως της θέλησης της αγωνιστικής ελίτ για διαφύλαξη της αξίας τους ως βραβείου των εξαιρέτων. Πάντως ο κύκλος των δικαιούχων διευρύνθηκε, αφού σε αυτούς προστέθηκαν αφενός οι επαναστατικοί πολιτικοί ηγέτες και αφετέρου παλαιοί αξιωματικοί, οι οποίοι για ποικίλους λόγους παρέμειναν απαρασημοφόρητοι (λόγω εμπλοκής σε στάσεις, αυστηροποίησης του 1837 κ.ά.). Συγκεκριμένα, από τον Οκτώβριο του 1843 έως τον Απρίλιο του 1844 διενεργήθηκαν περίπου 4.000 απονομές αργυρών αριστείων. Κατά τα $\frac{2}{3}$ περίπου οι νέοι κάτοχοι αριστείου βραβεύτηκαν ως παλαιοί πρόκριτοι. Ακολούθως, από τον Μάιο έως τον Ιούλιο του 1844 υπογράφηκαν εσπευσμένα άλλες τόσες αποφάσεις χορήγησης σε στρατιωτικούς, πολιτικούς, ιερωμένους και λογίους.³⁸

Οι πολιτικές ανταμοιβές υπό το νέο πολιτειακό καθεστώς

Κατά τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, οι αποζημιώσεις και τα βραβεία των αγωνιστών αποτέλεσαν το επίκεντρο μακρών και έντονων συζητήσεων. Αυτές κατέληξαν σε αποφάσεις, οι οποίες συμβίβαζαν, στο μέτρο του εφικτού, τα επαναστατικά οράματα με τη μετεπαναστατική πραγματικότητα, τις φιλοδοξίες των ηγετών του Αγώνα με τις ελπίδες των ενδεών, και την απόδοση δικαιοσύνης με την αποσόβηση επίφοβων αντιδράσεων. Καρπός των συζητήσεων επί των αποζημιώσεων υπήρξε το Ψήφισμα Ε'. Σύμφωνα με αυτό, η νέα κυβέρνηση έπρεπε να διορίσει μια επιτροπή διαπρεπών αγωνιστών με καθήκον τη διερεύνηση των δικαιωμάτων των στρατιωτικών, των πολιτικών, των εθνικών πιστωτών, των χηρών, των ορφανών και όποιων κοινοτήτων και πολιτών της επικράτειας υπέβαλλαν τεκμηριωμένα σχετικά αιτήματα. Η κατάθεση των πορισμάτων έπρεπε να ακολουθηθεί από νομοθετική διευθέτηση του τρόπου και των μέσων της αποκατάστασης.³⁹

Με τα Ψηφίσματα Γ' και ΙΑ' ανατέθηκε στην κυβέρνηση και η μέριμνα για την επίσημη βαθμολόγηση και την ανάλογη προικοδότηση τόσο των πολεμιστών που δεν είχαν ακόμη βαθμό, όσο και των πολιτικών αγωνιστών. Στο πλαίσιο της εφαρμογής των αποφάσεων, μόνο κατά τους

38. Για ιγνηλάτηση των απονομών αυτών βλ. Σ. Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 303-323.

39. *Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, Πρακτικά*, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1844 (στο εξής ΠΕΣ), σ. 504-507, 548-550, 722-724 (Συνεδριάσεις ΝΖ', Ε' Ψήφισμα Ε').

προεκλογικούς μήνες που ακολούθησαν, 700 περίπου αγωνιστές απέκτησαν επίσημο βαθμό και προοπτική προικοδότησης.⁴⁰

Εστιάζοντας στο αριστείο του Αγώνος, το Ψήφισμα Η' επιφόρτισε την επιτροπή του Ψήφισματος Ε' με υποβολή προτάσεων χορήγησης αργυρών και χάλκινων παρασήμων αλλά και αφάιρεσης, αντίστροφα, από όσους τους είχε απονεμηθεί αδικώς. Δικαιούχοι του σιδερένιου αριστείου ορίστηκαν όσοι πολίτες είχαν συμμετάσχει με οιονδήποτε τρόπο στον Αγώνα έως και το 1829 και είχαν συμπληρώσει, έως τα τέλη του 1844, τα 30 έτη. Επιπλέον, κατά την τελευταία σχετική συζήτηση (16 Μαρτίου 1844) διασαφηνίστηκε πως δικαιούχοι αριστείων ήταν επίσημα και οι «πολιτικώς υπηρετήσαντες» έως και το 1829. Συνάμα, δόθηκε η διαβεβαίωση ότι, ανεξάρτητα από το Ψήφισμα, οι πληρεξούσιοι μπορούσαν, όπως και κατά τους προηγούμενους μήνες, να ζητούν και να λαμβάνουν αριστεία για τους άξιους βραβεύσεως συμπολίτες τους.⁴¹ Νωρίτερα, λίγες ώρες μετά την εκδήλωση του Κινήματος, είχε θεσπιστεί άλλο ένα αριστείο, ειδικά για τους συντελεστές της μεταβολής: το σιδερένιο αριστείο της Γ' Σεπτεμβρίου.⁴²

Από τις άφθονες προτάσεις δημιουργίας μνημείων μόνο δύο εγκρίθηκαν. Η πρώτη προέβλεπε την ανάρτηση των προσωπογραφιών των «ενδόξων και ιστορικών ανδρών» του Αγώνα στο Βουλευτήριο και η δεύτερη την ανέγερση ανδριάντα του Καποδίστρια στο Ναύπλιο.⁴³

Στο μεταξύ, από τις πρώτες κιόλας συνεδριάσεις, τα αγωνιστικά δικαιώματα συναρτήθηκαν με τα προσόντα των δημοσίων λειτουργών, των γερουσιαστών και των βουλευτών. Έτσι, με το Ψήφισμα Β' η συμμετοχή στην Επανάσταση κατέστη το μοναδικό προσόν για τις δημόσιες θέσεις και τα αξιώματα, που ήταν ισοδύναμο της εντοπιότητας. Συγκεκριμένα, στο δημόσιο μπορούσαν να παραμείνουν ή να διοριστούν άμεσα οι αυτόχθονες, όσοι είχαν αγωνιστεί ή μεταναστεύσει στην ελληνική επικράτεια έως το τέλος του 1827, όσοι είχαν αποδεδειγμένα πολεμήσει την περίοδο 1827-1829, όσοι κάτοικοι και αγωνιστές της Στερεάς και των νησιών είχαν εγκατασταθεί οικογενειακώς στους ελληνικούς δήμους έως και το 1837, και, τέλος, οι λειτουργοί με καθήκοντα στα οποία αδυνατούσαν να ανταποκριθούν οι Έλληνες του Αγώνα. Η εφαρμογή αυτών των κριτηρίων επέσυρε εκατοντάδες

40. ΠΕΣ, σ. 682-683, 688-689, 726-727 (Συνεδριάσεις ΟΓ', ΟΔ' Ψήφισμα-τα Γ, ΙΑ')· ΦΕΚ 29/5.9.1844· ΦΕΚ 11/28.4.1845· ΦΕΚ 17/30.6.1845· ΦΕΚ 19/21.7.1845· ΦΕΚ 30/6.12.1845· ΦΕΚ 36/30.12.1845.

41. ΠΕΣ, σ. 681-682, 725 (Συνεδρίαση ΟΓ' Ψήφισμα Η').

42. ΦΕΚ 31/3.9.1843.

43. ΠΕΣ, σ. 553-554, 692-693, 729-730 (Συνεδριάσεις Ξ', ΟΔ' Ψήφισμα ΙΖ'). Ο ανδριάντας ανεγέρθηκε το 1933.

απολύσεις ανδρών που δεν είχαν τα σχετικά προσόντα και αναπλήρωση των θέσεων από αυτόχθονες και ετερόχθονες αγωνιστές και απογόνους τους.⁴⁴

Δεδηλωμένος σκοπός της θέσπισης της διοριζόμενης από τον βασιλιά Γερουσίας ήταν η ανταμοιβή και αξιοποίηση των εξαιρετων εκδουλεύσεων, της αξιοσύνης και της νομιμοφροσύνης. Οι ισόβιοι, αμειβόμενοι με 500 δραχμές μηνιαίως, γερουσιαστές έπρεπε να είναι τουλάχιστον 40 ετών, έλληνες πολίτες με πλήρη αστικά και πολιτικά δικαιώματα. Επιπλέον, έπρεπε να είχαν διατελέσει είτε υπουργοί κατά την Επανάσταση, είτε εις διπλούν πληρεξούσιοι, βουλευτές ή πρόεδροι της Βουλής, είτε επί πενταετία πρέσβεις, στρατηγοί, αντιστράτηγοι, ναύαρχοι, αντιναύαρχοι και υποναύαρχοι, είτε για έξι έως δέκα έτη λειτουργοί του Αρείου Πάγου, του Εφετείου, του Ελεγκτικού Συνεδρίου, του Νομαρχιακού Συμβουλίου, του Πανεπιστημίου ή του Εμπορικού Επιμελητηρίου, είτε, τέλος, να είχαν αναδειχθεί ως «ιστορικοί άνδρες» χάριν ανδραγαθημάτων ή χρηματικών θυσιών. Οι πρώτοι 36 γερουσιαστές διορίστηκαν τον Ιούνιο του 1844. Στα τέλη της βασιλείας του Όθωνα η Γερουσία αριθμούσε 56 μέλη.⁴⁵

Οι τριετούς θητείας, αποζημιούμενοι με 250 δραχμές μηνιαίως, αιρετοί βουλευτές έπρεπε να είναι τουλάχιστον 30 ετών, έλληνες πολίτες με πλήρη πολιτικά και αστικά δικαιώματα. Οι ετερόχθονες έπρεπε είτε να είχαν μετοικήσει ή να είχαν αγωνιστεί στην Ελλάδα, έως το τέλος του 1827, είτε να είχαν πολεμήσει έως και το τέλος του 1829. Για την Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψαρά ψηφίστηκε προνομιακή εκπροσώπηση, κατά τα οριζόμενα του εκλογικού νόμου του 1822 (Ύδρα: τρεις βουλευτές, Σπέτσες και Ψαρά από δύο βουλευτές).⁴⁶

---

44. ΠΕΣ, σ. 198-244, 720-721 (Συνεδριάσεις ΛΒ'-ΛΖ'· Ψήφισμα Β'). Οι υπόλοιποι ετερόχθονες θα μπορούσαν να εισέλθουν στο δημόσιο μετά την παρέλευση δύο έως τεσσάρων ετών από τη δημοσίευση του Συντάγματος. Για τις υπηρεσιακές μεταβολές βλ. ΦΕΚ 10/15.4.1844, ΦΕΚ 13/27.4.1844, ΦΕΚ 14/3.5.1844, ΦΕΚ 15/11.5.1844, ΦΕΚ 16/19.5.1844, ΦΕΚ 17/27.5.1844, ΦΕΚ 18/1.6.1844, ΦΕΚ 19/13.6.1844, ΦΕΚ 23/25.6.1844, ΦΕΚ 24/27.6.1844, ΦΕΚ 25/13.7.1844, ΦΕΚ 26/27.7.1844, ΦΕΚ 28/10.8.1844, ΦΕΚ 29/5.9.1844, ΦΕΚ 30/26.9.1844.

45. ΠΕΣ, σ. 273-289, 363-422, 433-438, 443-448, 452-468, 706, 712-715 (Συνεδριάσεις ΛΘ', Μ', ΜΗ'-ΝΕ'· Σύνταγμα: άρθρα 15, 55-56, 69-79)· ΦΕΚ 20/16.6.1844· Κ. Μ. Γράψας, *Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, Αθήνα 1948, σ. 11-13.

46. ΠΕΣ, σ. 712-713, 735 (Σύνταγμα: άρθρα 62-68· εκλογικός νόμος). Έμμεσα το αξίωμα της ανταμοιβής της συμβολής στον Αγώνα επηρέασε και το δικαίωμα του εκλέγειν, το οποίο αποδόθηκε σε όλους τους αυτόχθονες και ετερόχθονες Έλληνες πολίτες άνω των 25 ετών, οι οποίοι διέθεταν προσοδοφόρο, φοροτελή ιδιοκτησία ή εργασία στην επαρχία διαμονής: ΠΕΣ, σ. 619-622, 731(Συνεδρίαση ΕΖ', εκλογικός νόμος).

Τέλος, τρία ακανθώδη ζητήματα, τα οποία, όπως επισημάνθηκε και κατά τις συζητήσεις, συνδέονταν με την αποκατάσταση των αγωνιστών, και συγκεκριμένα η διάθεση και διανομή της εθνικής γης, η εκκαθάριση και η απόσβεση των εσωτερικών και εξωτερικών χρεών και οι συντάξεις των πολιτικών, στρατιωτικών και ναυτικών υπαλλήλων, καταγράφηκαν στο 105ο άρθρο του Συντάγματος ως θέματα χρήζοντα ταχείας νομοθετικής ρύθμισης.⁴⁷

Η επιτροπή, την οποία προέβλεπε το Ψήφισμα Ε', συστάθηκε τον Νοέμβριο του 1845 με πρόεδρο τον πρωθυπουργό Ιωάννη Κωλέττη και μέλη 58 επώνυμους αγωνιστές.⁴⁸ Το 1846, ενώ χιλιάδες αγωνιστές και απόγονοι ετοιμάζαν πυρετωδώς και έστελναν στην επιτροπή αιτήσεις και πιστοποιητικά, ψηφίστηκε ειδικός νόμος για τη χορήγηση βοήθηματος 12.000 δραχμών και μηνιαίας σύνταξης 1.000 δραχμών στον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Δύο χρόνια αργότερα παραχωρήθηκε σύνταξη 500 δραχμών στη χήρα του. Ακολούθησαν και άλλοι ειδικοί νόμοι για ανάλογες συντάξεις, αποζημιώσεις και γαίες σε άτομα και οικογένειες που συνδύαζαν αποδεδειγμένα επαναστατικές θυσίες, επιρροή και πολυετή υπηρεσία σε δημόσιες θέσεις και αξιώματα. Ευλόγως, τέτοιες *ad hoc* διευθετήσεις ήγειραν αντιδράσεις. Απαντώντας οι υποστηρικτές επικαλούνταν την προσφορά των ωφελημένων, την αντανάκλαση της τιμής στο σύνολο των αγωνιστών και τη λειτουργία αυτών των ρυθμίσεων ως προάγγελου γενικότερων μέτρων.⁴⁹

Σχετικά ευνοημένοι ήταν ευρύτερα οι αγωνιστές που διέθεταν αποδεδειγμένα ενεργή παρουσία από το 1821 έως και το 1831 σε επίσημα αναγνωρισμένα σώματα και θεσμούς, και από το 1833 στον δημόσιο το-

47. ΠΕΣ, σ. 719 (Σύνταγμα: άρθρο 105),

48. ΦΕΚ 2/19.11.1845, ΦΕΚ 29/28.11.1845, ΦΕΚ 19/23.7.1846.

49. Νόμος ΑΒ'/1846: ΦΕΚ 13/31.5.1846 (Π. Μαυρομιχάλης)· Νόμος ΠΒ'/1848: ΦΕΚ 11/20.8.1848 (χήρα Π. Μαυρομιχάλη)· Νόμος ΡΚΒ'/1849: ΦΕΚ 7/11.2.1849 (οικογένεια Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνη)· Νόμος ΤΚΑ'/4.4.1856: ΦΕΚ 13/12.4.1856 (Μαριγώ Ιατράκου)· Νόμος ΤΑΣΤ'/1856: ΦΕΚ 30/16.7.1856 (Μαυροκορδάτος)· Νόμος ΥΝΔ'/1858: ΦΕΚ 10/31.3.1858 (οικογένειες Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτη)· Νόμος ΥΟΒ'/14.5.1858: ΦΕΚ 14/17.5.1858 (Αντώνιος Καποδίστριας)· Νόμος ΦΜ'/1859: ΦΕΚ 21/30.5.1859 (Ανδρέας Μεταξάς)· Νόμος ΧΨΒ'/1861: ΦΕΚ 33/11.08.1861 (χήρα Μεταξά)· Νόμος ΦΠΕ'/1860: ΦΕΚ 24/31.5.1860 (Δεληγιάννης)· ΦΕΚ 11/27-11-1862 (οικογένεια Δεληγιάννη)· ΦΕΚ 13/6-12-1862 (Καλλιόπη Παππαλεξοπούλου)· πρβλ. Σ. Γκέκας, *ό.π.*, σ. 71-106, τις παρατηρήσεις επί του καταλόγου των απομάχων και των οικογενειών που λάμβαναν το 1950 πατριωτικές συντάξεις. Για την αιτιολόγηση της ειδικής μεταχείρισης βλ. ενδεικτικά τη συζήτηση επί του νομοσχεδίου για τον Μαυρομιχάλη: *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής* (στο εξής ΠΣΒ), περ. Α' / Σύν. Β', τ. 1, σ. 671-672, 753-790 (Συνεδριάσεις ΝΑ', ΝΕ', ΝΣΤ', ΝΖ', ΝΗ', 7-17.3.1846).

μέα. Και αυτό διότι η συμπλήρωση ενεργής υπηρεσίας 25-30 ετών αποτέλούσε προϋπόθεση για ευνοϊκή υπαγωγή στους πρώτους συνταξιοδοτικούς νόμους του ελληνικού κράτους (1853-1861).⁵⁰ Το 1856 η Φάλαγγα διαλύθηκε. Ωστόσο, οι ενεργοί φαλαγγίτες διατήρησαν τις τιμές και τους μισθούς τους, ενώ το κράτος μπορούσε να τους αξιοποιεί σε στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις.⁵¹

Στο μεταξύ, στα 1853-1856 έλαβαν χώρα διαβουλεύσεις για την αποζημίωση της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών. Καρπός αυτών των διαβουλεύσεων υπήρξε ο καταμερισμός στους δικαιούχους των νησιών ετήσιου χορηγήματος 200.000 δραχμών έναντι του υπολογιζόμενου σε 20.000.000 δραχμές συνολικού. Οπωσδήποτε, παρά την έναρξη των πληρωμών και τις προσπάθειες των νησιωτών για αναθεώρηση του ποσού, σύντομα το ζήτημα βάλτωσε.⁵²

Απογοητευτικά ήταν και τα αποτελέσματα των πολυετών εργασιών της επιτροπής του 1845, παρά την ογκώδη γραφειοκρατική της παραγωγή. Όπως τονιζόταν, το έργο της επιτροπής υπήρξε αποσπασματικό, με αποτέλεσμα την ικανοποίηση ολίγων, την εξαθλίωση πολλών και την απογοήτευση της πλειονότητας των αγωνιστών.⁵³ Συνεπώς, το 1861 ανατέθηκε σε νέα επιτροπή, υπό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, η διερεύνηση όλων των απαιτήσεων που απέρρεαν από τον Αγώνα, ώστε να ικανοποιηθούν όσοι το δικαιούνταν και να εξευρεθεί τρόπος καθολικής διευθέτησης.⁵⁴ Συγχρόνως

---

50. Νόμος ΣΕ/1852: *ΦΕΚ* 34/25.8.1852, *ΦΕΚ* 41/12.9.1852. Νόμος ΣΚΑ'/1853: *ΦΕΚ* 4/4.2.1853. Νόμος ΣΚΗ'/1853: *ΦΕΚ* 14/13.5.1853, *ΦΕΚ* 24/17.6.1855, *ΦΕΚ* 22/13.6.1856. Νόμος ΧΝΒ'/1861: *ΦΕΚ* 31/3.8.1861. Νόμος Φ'/1859: *ΦΕΚ* 4/9.2.1859. Νόμος ΦΔ'/1859: *ΦΕΚ* 6/28.2.1859. Νόμος ΖΣΤ'/1860: *ΦΕΚ* 38/29.7.1860. Νόμος ΧΝΒ'/1861: *ΦΕΚ* 31/3.8.1861. Νόμος ΧΨ'/1861: *ΦΕΚ* 38/12.8.1861, *ΦΕΚ* 50/9.9.1861.

51. Νόμος ΤΟΖ'/16.10.1856: *ΦΕΚ* 61/23.10.1856, *ΦΕΚ* 85/19.12.1856.

52. Νόμος ΣΙΣΤ'/1853: *ΦΕΚ* 3/27.1.1853, *ΦΕΚ* 1/13.1.1854, *ΦΕΚ* 35/30.6.1856. Ανδρέας Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα, Εστία, 1904, σ. 127-130. Ε. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 110-112.

53. Χαρακτηριστική η επισήμανση πως μείζων κληρονομιά της Επιτροπής ήταν «η κατανάλωσις ικανού ποσού χαρτοσήμου προς σύνταξιν των απαιτουμένων πιστοποιητικών, άτινα παραδοθέντα εις τας διοικητικάς αρχάς απαλέσθησαν»: *ΠΣΒ*, περ. ΣΤ' / Σύν. Α', τ. 1, σ. 1235 (Συνεδριάσεις ΞΘ', 21.3.1860).

54. *ΦΕΚ* 57/22.9.1861. Νωρίτερα, στα 1858, δραστηριοποιήθηκαν δύο ειδικές Επιτροπές με σκοπό την επίσημη βαθμολόγηση των πεσόντων στρατιωτικών και αξιωματικών του Ναυτικού και την ανταμοιβή των κληρονόμων τους (*ΦΕΚ* 32/5.8.1858, *ΦΕΚ* 49/18.10.1858). Τα πορίσματα αξιοποιήθηκαν από την επιτροπή του 1865.

προβλέφθηκε ο μελλοντικός συμφητισμός των προ του 1833 δημοσίων χρεών με τις υπό εκκαθάριση παλαιές απαιτήσεις. Μια πρώτη εφαρμογή ήταν η διαγραφή χρεών αξίας 53.128 δραχμών του Κωλέττη.⁵⁵

Η «επί των εκδουλεύσεων και θυσιών του Ιερού Αγώνος» Επιτροπή (1865-1877)

Η έξωση του Όθωνα και η συνακόλουθη αναταραχή δεν ευνόησαν την εκπλήρωση των στόχων της επιτροπής του 1861. Ενστερνιζόμενη τις απαιτήσεις των παλαιμάχων και των απογόνων τους, οι οποίοι πρωτοστάτησαν και σε αυτή τη μεταβολή, η Β' Εθνοσυνέλευση –στην οποία αγωνιστές και απόγονοι ήταν επίσης παρόντες με καθοριστική συμμετοχή– δεσμεύτηκε, το 1864, να τους ικανοποιήσει. Συγκεκριμένα, ανατρέχοντας στην πολυετή, πλην ολιγόκαρπη, πορεία του ζητήματος των αποζημιώσεων, με ειδικό ψήφισμα το σώμα όρισε ως κυβερνητικό καθήκον τη σύσταση νέας επιτροπής προς εξακρίβωση των αγωνιστικών δικαιωμάτων και εκδουλεύσεων, και την άμεση υλοποίηση των απαιτούμενων μέτρων. Η κυβέρνηση έπρεπε, επίσης, να ενεργήσει αποτελεσματικά για τη διανομή της εθνικής γης και την απόσβεση των εσωτερικών και εξωτερικών χρεών. Και τα τρία αυτά, σύμφυτα με το ελληνικό κράτος και συγκοινωνούντα, ζητήματα συμπεριλήφθηκαν στο 102ο άρθρο του Συντάγματος ως χρήζοντα ταχείας διευθέτησης.⁵⁶

Ακολούθησε, τον Φεβρουάριο του 1865, η σύσταση της «επί των εκδουλεύσεων και θυσιών του Ιερού Αγώνος» Επιτροπής. Πρόεδρός της διορίστηκε ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, γραμματέας ο Ιωάννης Φιλήμων και μέλη οι Αλέξιος Βλαχόπουλος, Βασίλειος Βουδούρης, Ιωάννης Ζιάκας, Ηλίας Ιατράκος, Νικόλαος Καλλέργης, Κωνσταντίνος Κανάρης, Ευαγγέλης Κοντογιάννης, Αναστάσιος Μαγγίνας, Αντώνιος Μαυρομιχάλης, Ιωάννης Μαμούρης, Νικόλαος Μέξης, Αναγνώστης Μοναρχίδης, Ρήγας Παλαμήδης, Γεώργιος Περωτής, Γκολφίνος Πετιμεζάς, Ανάργυρος Πετράκης, Ιωάννης Ράγκος, Βενιζέλος Ρούφος, Ανδριανός Σωτηρίου, Νικόλαος Τζαβέλας, Μιχαήλ Τσαμαδός, Δημήτριος Τσώκρης, Χριστόδουλος Χατζηπέτρου και Δημήτριος Χρηστίδης.⁵⁷

Έχοντας ως δεδομένο πως επρόκειτο για την ύστατη προσπάθεια δι-

55. Νόμος ΧΚΗ/25.7.1861: *ΦΕΚ* 28/27.7.1861· Νόμος ΧΛΑ/1861: *ΦΕΚ* 30/1.8.1861.

56. *ΦΕΚ* 48/17.11.1864 (Σύνταγμα: άρθρο 102)· *ΦΕΚ* 54/14.12.1864 (Ψήφισμα 5.11.1864).

57. *ΦΕΚ* 12/13.2.1865.

καίωσης, χιλιάδες αυτόχθονες και ετερόχθονες αγωνιστές και κληρονόμοι έσπευσαν να υποβάλουν, για πολλοστή φορά, αιτήσεις, διπλώματα, συστατικές επιστολές, λογαριασμούς, παλαιές και καινούργιες επώνυμες μαρτυρίες για τη δράση, τις θυσίες και τα πάθη τους, βεβαιώσεις περί του ήθους, της πολυγονιάς και της ένδειάς τους, και αντίγραφα της αλληλογραφίας τους με τις προηγούμενες επιτροπές. Στις καινούργιες αιτήσεις περιγράφονταν, πέρα από τις επαναστατικές και μετεπαναστατικές εκδουλεύσεις, ο πολυετής αγώνας για την απόδοση των οφειλόμενων υλικών και ηθικών δικαιωμάτων, οι διαδοχικές διαψεύσεις και η σημασία της εκπλήρωσης του κυβερνητικού χρέους.

Τα αιτήματα, η επιχειρηματολογία και ο τόνος των αιτούντων ποίκιλλαν. Πολλές αιτήσεις, ιδίως εκείνες των εγγράμματων και κατά το μάλλον ή ήττον επώνυμων αγωνιστών όπως και των εγγράμματων απογόνων τους υποβλήθηκαν «πλήρεις» και ως τέτοιες είχαν τις περισσότερες πιθανότητες εξασφάλισης θετικής απόφασης. Συγκεκριμένα, καταγράφονταν με ακρίβεια η επαναστατική και μετεπαναστατική πορεία του αγωνιστή (με συνήθη αφετηρία την ένταξη στη Φιλική Εταιρεία) και απαριθμούνταν οι εκδουλεύσεις, τις οποίες τεκμηριώναν τα πολυάριθμα συνυποβαλλόμενα αποδεικτικά. Μοναδικά ελατήρια της ανιδιοτελούς συμμετοχής στην Επανάσταση φέρονταν ο πατριωτισμός και ο πόθος για ελευθερία. Κυριαρχούσαν η υπερηφάνεια για τα πεπραγμένα και ο τόνος ήταν διεκδικητικός. Η απόδοση των υπολογιζόμενων ανεξόφλητων μισθών, των αναγνωρισμένων χρεών ή και των βαθμών παρουσιαζόταν ως εθνική και κυβερνητική οφειλή και αναφαίρετο δικαίωμα, θεμελιωμένο στις αποφάσεις επτά εθνοσυνελεύσεων. Η σημασία της απόδοσης προβαλλόταν ως πολλαπλής ωφέλειας, δηλαδή, δεν περιοριζόταν μόνο στο άτομο και την οικογένεια, αλλά επεκτεινόταν στο έθνος, το οποίο έπρεπε, αναγνωρίζοντας τον ηρωισμό και τις θυσίες, να εμπνέει στις νέες γενιές τον ζήλο για νέους αγώνες για την ενσωμάτωση των αλύτρωτων εδαφών. Συχνότατη ήταν, επίσης, η παραβολή ανάμεσα στην προεπαναστατική κοινωνικοοικονομική κατάσταση και τη μετεπαναστατική. Οι κατά καιρούς παροχές, τα βραβεία και οι διορισμοί δεν αποσιωπούνταν, αλλά περιγράφονταν ως διευθετήσεις ανεπαρκείς και κατώτερες τόσο των προσωπικών και οικογενειακών θυσιών όσο και των ωφελημάτων των αγωνιστών ήσσονος προσφοράς.

Κάποιες άλλες αιτήσεις ήταν επιγραμματικές, αόριστες και πλημμελώς τεκμηριωμένες. Αποστολείς τους ήταν συνήθως παλαιοί άτακτοι, χήρες και αναξιοπαθούντες, οι οποίοι έβλεπαν την όποια προσφορά τους ως τη μοναδική ελπίδα για εξασφάλιση έστω και κάποιου ελάχιστου πόρου ζωής. Στις αιτήσεις αυτές κυρίαρχη ήταν η απελπισία και το βά-

ρος μετατοπιζόταν από τις θυσίες στις περιστάσεις, οι οποίες καθιστούσαν απαραίτητη τη χορήγηση κάποιου βοήθηματος ή σύνταξης, δηλαδή η ένδεια, το γήρας, οι αναπηρίες, η πολυγονία, η ορφάνια και η χηρεία. Επίσης, συχνά επισημαινόταν πως κίνητρο της συμμετοχής στην Επανάσταση δεν ήταν μόνο η απελευθέρωση της πατρίδας αλλά και η επαγγελλόμενη προσωπική αποκατάσταση. Συνήθως τέτοιες αιτήσεις απορρίπτονταν είτε λόγω ανεπαρκούς τεκμηρίωσης είτε επειδή η επικαλούμενη προσφορά δεν εξασφάλιζε δικαίωμα αποζημίωσης.

Είτε επρόκειτο για ανώνυμους είτε για επώνυμους αγωνιστές, οι χρηματικές απαιτήσεις κρίνονταν απορριπτέες, όταν απέρρεαν από προσφορές σε εράνους ή «αυτοπροαιρέτους συνεισφοράς». Απορρίπτονταν, επίσης, αιτήματα αποζημίωσης για καταστραφείσες περιουσίες, με την αιτιολογία πως όλοι όσοι είχαν συμμετάσχει στον Αγώνα είδαν τις περιουσίες τους να καταστρέφονται. Πέραν τούτων, απορρίφθηκαν και οι αιτήσεις ατόμων που κρίθηκε πως «εδικαιώθησαν αρκούντως».⁵⁸

Τον Μάρτιο του 1877, με το τέλος των εργασιών της Επιτροπής, εστάλη στο Υπουργείο των Οικονομικών εκτενής απολογιστική-εισηγητική έκθεση. Στο μεταξύ, η σύνθεση του σώματος είχε μεταβληθεί ριζικά, εξαιτίας δυσαναπλήρωτων απωλειών, οι οποίες υπενθύμιζαν στα ενεργά μέλη το μέγεθος της ευθύνης τους, έναντι των αγωνιστών και της Ιστορίας. Τα τελικά πορίσματα υπέγραψαν οι Νικόλαος Μέξης (πρόεδρος), Αθανάσιος Βαλτινός, Λύσανδρος Βιλαέτης, Γεώργιος Βούλγαρης, Αντώνιος Γεωργαντάς, Γκίκας Δοκός, Δημήτριος Καλλιφρονάς, Ιωάννης Κώστα, Παρασκευάς Κουρκουμέλης, Σπύρος Μήλιος, Αρτέμιος Μίχος, Ιωάννης Μπουντούρης, Αναστάσιος Δαγκλής, Μιχαήλ Οικονόμου, Παναγιώτης Παπατσώνης, και Νικόλαος Πιερράκος. Η υλοποίηση των καταγεγραμ-

58. Οι 23.500 περίπου φάκελοι αγωνιστών, οι οποίοι απόκεινται στην ΕΒΕ/ΑΑ, σχηματίστηκαν κατά τις εργασίες της εν λόγω Επιτροπής. Οι περισσότεροι είναι ατομικοί, αλλά υπάρχουν και οικογενειακοί και ομαδικοί φάκελοι. Αυτό συμβαίνει διότι αφενός αρκετοί απόγονοι υπέβαλαν αιτήσεις ως κληρονόμοι των δικαιωμάτων πέραν του ενός συγγενών τους, αφετέρου διότι συντοπίτες ή παλαιοί σύντροφοι, κυρίως αναλφάβητοι, αιτήθηκαν μαζί. Στο πλαίσιο του έργου «Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ψηφιακό Αρχείο», 9.500 φάκελοι έχουν ήδη ψηφιοποιηθεί και αναρτηθεί στον ιστότοπο <https://1821.digitalarchive.gr/>. Οι παρατηρήσεις που καταγράφονται βασίζονται στη μελέτη δείγματος των φακέλων και κυρίως των Πρακτικών της ολομέλειας της επιτροπής: *ΠΣΕΙΑ*, τ. 1, σ. 11. Οι υπόλοιποι τόμοι περιέχουν τις συνεδριάσεις των τεσσάρων τμημάτων της Επιτροπής, δηλαδή του Στρατιωτικού (τ. 2-6), του Ναυτικού (τ. 8, 9), του Πολιτικού (τ. 10) και του επί των υπόλοιπων χρηματικών απαιτήσεων (τ. 7).

μένων προτάσεων ορίστηκε ως έργο δικαιοσύνης, ευγνωμοσύνης και φιλανθρωπίας έναντι των θεμελιωτών του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με τους αναλυτικούς υπολογισμούς, έπρεπε άνευ αναβολής να καταβληθούν 44.644.996 δραχμές, έναντι χρεωστούμενων μισθών, σε 25.700 περίπου παλαιούς στρατιωτικούς, ναυτικούς και πολιτικούς, ζώντες και τεθνεώτες, οι οποίοι στο νέο μητρώο κατηγοριοποιήθηκαν ως αξιωματικοί (επτά τάξεις), υπαξιωματικοί (τρεις τάξεις), στρατιώτες και ναύτες. Έπρεπε, επίσης, να εξοφληθούν χρηματικές θυσίες 7.867.762 γροσιών και να προικοδοτηθούν όλες οι άγαμες και έγγαμες θυγατέρες των αγωνιστών.

Καθώς, μάλιστα, η Επιτροπή έκρινε πως ορισμένα πρόσωπα ήταν υπεράνω σύγκρισης και πως στην πρώτη τάξη του μητρώου είχαν παρεισφρήσει και «δευτέρου λόγου» αγωνιστές, δημιούργησε μια επιπλέον τάξη, την «εξαιρέτων». Σε αυτήν εντάχθηκαν οι πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας Ανθιμος Γαζής, Εμμανουήλ Ξάνθος, Νικόλαος Σκουφάς και Αθανάσιος Τσακάλωφ· οι όμηροι πρόκριτοι και αρχιερείς της Τρίπολης Ιωάννης Βιλαέτης, Θεόδωρος Δεληγιάννης, Ανδρέας Καλαμογδάρτης, Αντώνιος Καραπατάς, Αναγνώστης Κοπανίτσας, Παναγιώτης Κυριακός, Αναγνώστης Κωστόπουλος, Αναστάσιος Μαυρομιχάλης, Μελέτιος Μελετόπουλος, Σωτήριος Νοταράς, Ιωάννης Περρούκας, Ιωάννης Τομαράς, Παπαλέξης Οικονόμος, Χριστιανουπόλεως Γερμανός, Ναυπλίου Γρηγόριος, Τριπόλεως Δανιήλ, Ανδρούσσης Ιωσήφ, Κορίνθου Κύριλλος, Ωλένης Φιλάρετος, Δημητσάνης Φιλότεος και Μονεμβασίας Χρυσάνθος· οι «εξόχως διακριθέντες» Οδυσσεάς Ανδρούτσος, Νικόλαος Αποστόλης, Ανδρέας Ζαΐμης, Κ. Κανάρης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Γεώργιος Κουντουριώτης, Λάζαρος Κουντουριώτης, Κωλέττης, Μαυροκορδάτος, Π. Μαυρομιχάλης, Ιωάννης Μέξης, Ανδρέας Μεταξάς, Ανδρέας Μιαούλης, Παναγιώτης Μπότσαρης, Μάρκος Μπότσαρης, Π. Νοταράς, Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, Αναστάσιος Τσαμαδός και Δημήτριος Ύψηλάντης, και η «εξόχως διακριθείσα» η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα.⁵⁹ Για τον καθορισμό της ανταμοιβής των «εξαιρέτων» η Επιτροπή επικαλέστηκε την εκτίμηση και την κρίση του έθνους.⁶⁰

59. Μοναδικός ζωντανός ήταν ο Κανάρης, ο οποίος εκδήμησε τον Σεπτέμβριο του 1877.

60. *ΠΣΕΙΑ*, τ. 11, σ. 59-66, 83-93 (Συνεδριάσεις 2-4· Έκθεσις του πέρατος των εργασιών [...]). Στην ΕΒΕ/ΑΑ βρίσκεται μηχανογραφημένο και το μητρώο, το οποίο κατήρτισε η Επιτροπή. Από τους καταγεγραμμένους αγωνιστές 22.150 περίπου βαθμολογήθηκαν ως στρατιωτικοί (οι 3.500 περίπου ως αξιωματικοί), 3.100 ναυτικοί και 550 πολιτικοί. Στην Α' τάξη εντάχθηκαν συνολικά 128 άτομα, ενώ ως στρατιώτες και ναύτες αναγνωρίστηκαν περίπου 6.500 αγωνιστές. Βάσει των υπο-

Η σύνθεση της τάξης των «εξαιρέτων» αντανακλά την πολυμορφία του κόσμου της Επανάστασης και τη σμίλευση του πανθέου της Παλιγγενεσίας. Απηχεί, επίσης, τη σύμπνοια των παλαιών αγωνιστών και των απογόνων τους, και την προώθηση του αφηγήματος της εθνικής ενότητας. Η αγνόηση των προτάσεων αποζημίωσης από το κράτος μαρτυρεί τις εθνικές οικονομικές δυνατότητες και προτεραιότητες αλλά και τη φθίνουσα δυναμική των ανδρών του Αγώνα.⁶¹ Φοβούμενη, άλλωστε, μια τέτοια εξέλιξη, η Επιτροπή είχε προειδοποιήσει πως, ενώ η απόδοση των δεουσών ανταμοιβών θα συνέβαλλε στην ευρύτερη αναζωογόνηση του πατριωτισμού, η αδιαφορία ή εμβλασματικές λύσεις αφενός θα οριστικοποιούσαν την εξαθλίωση των αγωνιστών και την εκμετάλλευσή τους από επιτήδειους, αφετέρου θα επέσυραν τον φόγο των αδικημένων και την ευρύτερη αποστροφή προς τα «μεγάλα έργα».⁶²

Ενώπιον άλλης μιας διάψευσης, τα όλο και λιγότερα «ζώντα λείψανα του Αγώνος ιερά/ηρωικά», οι σύζυγοι και τα τέκνα τους δεν έπαψαν, έως και τις αρχές του 20ού αιώνα, να υποβάλλουν στη Βουλή αναφορές ζητώντας αποζημιώσεις και συντάξεις. Συνήθη συστατικά της ρητορικής τους ήταν η απαρίθμηση των πολύχρονων προσωπικών και οικογενειακών θυσιών και των «ιωβείων» ταλαιπωριών, η αναδρομή στις κυβερνητικές περί ανταμοιβών δεσμεύσεις, η οργή για την αγνόηση των προτάσεων των διαδοχικών Επιτροπών, και κυρίως της τελευταίας, και η απαίτηση νομοσχεδίου για την ικανοποίηση των παλαιμάχων, των χηρών και των ορφανών. Επιπλέον, οι «κλεισθέντες έξω του μεγάλου δειπνού» παλαίμαχοι επεσήμαιναν την αντίφαση τόσο ανάμεσα στους ύμνους για τους ήρωες του 1821 και την άρνηση υλοποίησης των δεόντων όσο και ανάμεσα στη δική τους κατάντια και την ευημερία μιας ευνοημένης μερίδας αγωνιστών αλλά και ανθρώπων που ουδόλως συνέβαλαν στη δημιουργία του ελληνικού κράτους.⁶³

Από την πλευρά του το κράτος, που το 1875 είχε δρομολογήσει τη διευθέτηση των βρετανικών επαναστατικών δανείων (1824-1825) έναντι

λογισμών κάθε αγωνιστής της Α' τάξης έπρεπε να αποζημιωθεί με 21.500 δραχμές περίπου και κάθε στρατιώτης ή ναύτης με 500 δραχμές.

61. Το 1877 τα ετήσια τακτικά κρατικά έξοδα ανέρχονταν σε 39.586.244 δραχμές, ενώ τα έσοδα σε 36.040.000 δραχμές: Ζήνων, *Ο οικονομικός παράγων εν τω προϋπολογισμώ της Ελλάδος του 1877*, Αθήνα 1877.

62. ΠΣΕΙΑ, τ. 11, σ. 93-94.

63. Ατομικές και ομαδικές αιτήσεις, τις οποίες υπέβαλαν στα 1877-1914 παλαίμαχοι, χήρες και απόγονοι, απόκεινται στο ΑΒΕ, φάκ. 7900/1, 7888/28' (αταξινόμητα).

των «εσωτερικών πιστωτών», είτε κώφευε είτε χορηγούσε μικρά επιδόματα. Ειδική νομοθετική ρύθμιση ψηφίστηκε μόνο για τους δικαιούχους των τριών ναυτικών νήσων, οι οποίοι από το 1821 αντιμετωπίστηκαν ως εξαιρετική περίπτωση και σε κάθε περίπτωση αξίωναν ιδιαίτερη μεταχείριση χάριν των τεκμηριωμένων μεγάλων θυσιών τους.⁶⁴ Διόλου τυχαία, άλλωστε, η προνομιακή εκλογική τους εκπροσώπηση διατηρήθηκε αναλλοίωτη έως το 1935.⁶⁵ Ως προς τις αποζημιώσεις τους, τον Ιούλιο του 1906 θεσπίστηκε ειδικός νόμος, με τον οποίο αναγνωρίστηκε δημόσιο χρέος 18.000.000 δραχμών προς την Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψαρά, και διακανονίστηκε η πληρωμή του διά κληρούμενων ομολογιών 100 δραχμών και ετήσιας κρατικής δαπάνης 360.000 δραχμών. Το 1927, η εξόφληση του υπόλοιπου ποσού ανατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα.⁶⁶

Επίλογος

Με το τέλος του Αγώνα, το ανεξάρτητο αλλά υπό προστασία Βασίλειον της Ελλάδος κλήθηκε να αποκαταστήσει, εντός των ασφυκτικών συνόρων του, μαζί με τους αυτόχθονες πολεμιστές και τους πολεμόπληκτους, τους πρόσφυγες και τους μετανάστες των αλύτρωτων επαρχιών. Οι δεκαετίες που ακολούθησαν, σημαδεύτηκαν από προσπάθειες για την επίτευξη αυτού του στόχου. Ωστόσο, κάθε φορά τις προσδοκίες για δικαίωση διαδέχονταν η απογοήτευση, η διάψευση των προσδοκιών και η οργή της πλειονότητας. Η ακολουθία αυτή δεν εκπλήσσει, καθώς οι ελπίδες και οι αξιώσεις πήγαζαν από τα επαναστατικά οράματα και τις αποφάσεις των Συνελεύσεων του Αγώνα. Από την άλλη το –κατώτερο των επαναστατικών οραμάτων– κράτος όφειλε να διαχειρίζεται τις απαιτήσεις αναλόγως των «ενόντων μέσων».

Με δεδομένη την εγγενή οικονομική δυσπραγία και λαμβάνοντας υπόψιν τις φιλοδοξίες μεγάλης μερίδας αγωνιστών, οι Βαυαροί περιέλαβαν εξ αρχής στην εργαλειοθήκη των ανταμοιβών τις δημόσιες θέσεις και

---

64. Χαρακτηριστική είναι η συζήτηση περί της προνομιακής εκπροσώπησης των τριών νήσων κατά την Εθνοσυνέλευση του 1844: ΠΕΣ, σ. 320-325. Για τη συστηματική τεκμηρίωση των θυσιών της Ύδρας βλ. Ε. Λιάτα, *ό.π.*

65. Νόμος 4Γ/1864: ΦΕΚ 51/21.11.1864. Νόμος ΧΜΗ/1877: ΦΕΚ 76/17.9.1877. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής* (περ. Β', 8.1.1911 – 2.5.1911), εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1911, σ. 915 (Συνεδρίαση ΞΔ/2.4.1911). Νόμος 1075/1917: ΦΕΚ 274/27.11.1917. Α.Ν./1835: ΦΕΚ 155/18.4.1935.

66. Νόμος ΓΡΜΑ/1906: ΦΕΚ 177/24.7.1906, ΦΕΚ 116/10.6.1927.

τα αξιώματα. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν εξασφαλιζόταν μόνο ο βιοπορισμός των ωφελημένων αλλά και ο έλεγχός τους. Ωστόσο, παρά την προθυμία για διορισμούς, η προσφορά ήταν πάντα πολλαπλάσια της ζήτησης και κυρίως των δημοσιονομικών δυνατοτήτων, από τις οποίες εξαρτιόταν εν μέρει και ο χρόνος παραμονής στις δημόσιες θέσεις.

Το αριστείο του Αγώνος, το οποίο θεσπίστηκε το 1834, προσέφερε στο σύνολο των πολεμικών και πολιτικών ανδρών της Επανάστασης ένα κοινό και αξιοζήλευτο σημείο αναφοράς, και στη διαμορφούμενη ταυτότητα του αγωνιστή μια απτή και άθραυστη σφραγίδα. Οι παλαίμαχοι θεώρησαν, επίσης, το μετάλλιο και τα συνοδευτικά προνόμια προάγγελο της συνολικής ανταμοιβής των εκδουλεύσεών τους, σύμφωνα και με τις παλαιές αποφάσεις. Τις σχετικές προσδοκίες αναπτέρωνε η σύσταση Επιτροπών με εντολή τη διερεύνηση των δικαιωμάτων των αγωνιστών και των πολεμόπληκτων, και την υποβολή προτάσεων για την απόδοση μεταλλίων. Αν και με την πάροδο του χρόνου οι προοπτικές ευόδωσης εξέλιπαν, οι χιλιάδες των αιτήσεων προς την τελευταία Επιτροπή και ο λόγος των παλαίμαχων αξιολογητών αποδεικνύουν πως, ακόμα και σχεδόν μισό αιώνα μετά την ακροτελεύτια μάχη της Πέτρας, η ελπίδα της δικαίωσης, ο διεκδικητικός ζήλος και η ανάγκη επανειβεβαίωσης της αγωνιστικής ταυτότητας παρέμεναν ζωντανά.

Προφανώς όμως, η κυβερνητική αντιμετώπιση των εισηγήσεων της Επιτροπής του 1865 δεν εξέπληξε ούτε τα ίδια τα μέλη της. Σημαντικότερη κληρονομιά του σώματος από τις ανεκτέλεστες αποφάσεις αποζημίωσης πρέπει να θεωρούνται το αρχείο που δημιουργήθηκε, το ενιαίο μητρώο που καταρτίστηκε, και η σύσταση της πολλαπλού συμβολισμού «εξαιρέτου τάξεως». Η ένταξη σε αυτήν προβλήθηκε ως απaráμιλλη τιμή και τα 46 μέλη της ως οι κορυφαίοι και συνάμα η επιτομή των επιτευγμάτων μιας γενιάς που έπρεπε όλοι οι νέοι Έλληνες να μιμηθούν, ώστε να ολοκληρώσουν το έργο της. Προς τη μίμηση αυτή ωθούσε και η επίδειξη των μεταλλίων και τα πιστοποιητικών, τα οποία κληροδότησαν οι παλαιοί αγωνιστές στους απογόνους τους μαζί με την υπερηφάνεια για τις θυσίες και τα άθλα τους, αλλά και με την πίκρα της κρατικής ακηδίας.

SUMMARY

Sotiroula Vasileiou, *The Institutional Framework and the Bureaucracy of the Rehabilitation of the Fighters of the Greek Revolution, 1821-1906*

What were the legislative commitments and decisions regarding the rehabilitation of the contributors of the Greek Revolution? Which moral and material rewards did the Greek state reserve for warriors, politicians, “internal creditors” and war-affected individuals?

This article focuses on the bureaucracy of the rehabilitation of the liberators of Greece, from the beginning of the revolution until the dawn of the 20th century. It presents the diversity of the fighters’ claims and respectively their rewards (medals, military and political offices, appointments, compensations, lands, pensions, political rights), the work of the evaluation committees and also the interaction between veterans’ demands, socio-economic circumstances and governmental practices.

The article first of all, outlines the institutional framework, on which the rehabilitation of the fighters was based. Next, it examines three crucial episodes of the whole process: the establishment of *aristeion* (commemorative medal, 1834) and the evolution of its awards until December 1836, the National Assembly’s (1843-1844) resolutions regarding the veterans and their implementation, and finally, the work of the last Struggle Committee (1865-1877).

The primary sources for this article include the relevant 19th century legislation, the Archive of *Aristeia* (General State Archives, 1833-1865), the Archive of the Fighters (National Library of Greece, 1865-1877) and the Greek Press (1828-1877).

